

ژورنال باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 36, Spring 2023

Re-evaluating the “Notion” of Decline in Chogha Mish During the end of Middle Susiana

Moghaddam, A.¹

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26383.2492>

Received: 2022/06/06; Accepted: 2022/08/29

Type of Article: **Research**

Pp: 59-86

Abstract

Undoubtedly, Chogha Mish is the most recognized prehistoric settlement, which has multiple cultural sequences of prehistoric Susiana, but our current knowledge assumes that from the end of the Late Middle Susiana to the first stage of the Late Susiana phase it had been deserted or became a marginal settlement. The evaluation of the available evidence, both those obtained from Chogha Mish and those from various areas and sites during recent decades, show that the idea of the decline of Chogha Mish in this period cannot be completely correct. Here we will first discuss one of the well-known pieces of evidence the “Burnt Building”, which has been accidentally or unexpectedly identified in the margins of High Mound’s during the ninth season of excavations at Chogha Mish. The most common analysis presented implies that the Building, which is not classified as an ordinary building in terms of dimensions and quality, is targeted and set on fire in hostile contact with the developing highland mobile pastoralist population. Therefore, this evidence attracted the attention of researchers as a turning point in the history of the Chogha Mish settlement development. Since someone has considered the beginning of this decline as the great fire in the building belonging to the Late Middle Susiana phase, it is reasonable to know that, what kind of characteristics the building has and if the presented evidence is indicative or not? Based on evidence from the deposits of the building can it be considered a Monumental Building? Given the existing archaeological evidence, we assume that the “inference” of the scholars has led to such a notion. Otherwise, we think the assumed decline of Chogha Mish may have various reasons. The new settlement configurations in the region which are fashioned by new economic and especially ritual practices may have led Chogha Mish to not be prosperous as before and left behind its counterparts.

Keywords: Late Middle Susiana, Greater Susiana, Chogha Mish, The Burnt Building.

1. Assistant Professor, Department of Prehistoric Archeology, Research Institute of Archaeology, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.

Email: abbas.moghaddam@gmail.com

Citations: Moghadam, A., 2023, “Re-evaluating the “Notion” of Decline in Chogha Mish During the end of Middle Susiana”. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(36): 59-86. (doi: 10.22084/nb.2022.26383.2492).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5196.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Following the ninth excavations season in the year 1974, 1975, H. Kantor for the first time, based on the evidence called the “Burnt Building”, started reporting that the “expressive fire led to settlement abandonment in the late fifth millennium B.C.E” (Kantor, 1976: 28). She reported that they pursued the remains of a proto-literate building in the southern part of the Acropole (High Mound) of Chogha Mish (Kantor, 1976: 23), on the eastern side of the site, where almost the Acropole adjoining the Terrace, despite they expected remains of the proto-literate architecture, they came up with a very important discovery.

Only half of the “Burnt Building” was excavated. Especially the western and northern parts of it unexcavated. Nevertheless, the building is larger than the ordinary-buildings as Alizadeh called Formal Building (Alizadeh, 2008: 42). According to the available evidence, the main size of the building should be 20 by 20 meters using mudbrick with 20 by 10 by 8 cm. Relatively good preservation and especially the thickness of the walls as well as lack of proto-literate pottery indication led excavators at first to assume that the building must belong to a later historical period. But, more accurate excavations in the northwest section showed that the newly found building is right beneath the proto-literate period building layers, and even the proto-literate Period pits have split the surface of the new building.

From Kantor’s short report, three notable issues can be inferred: 1) In the previous seasons, the lack of structures belonging to the Late Middle Susiana phase had partially disapproved the explorers, so they concluded that the Late Middle Susiana building and features may have been destroyed by the expansion of the full populated city of Late Susiana period and subsequently the proto literate one; 2) The “Burnt Building” which has been identified in the ninth season was an extraordinary discovery for excavators and the findings preserved in the building indicate that it was an economic and industrial center. Of course, Kantor emphasizes that the separate rooms do not have a large size, so it is not a monumental building, but it seems that a workshop or even a normal private house; 3) Such a finding, as its excavators have noted, is valuable evidence to reconstruct the characteristics of Late Middle Susiana settlement in Chogha Mish and especially it is a key to understand why such a prosperous settlement was abandoned?

Discussion

Between the Late Middle Susiana to Late Susiana phase, Chogha Do Sar

and Susa are among the largest settlements in the Upper Khuzestan plain. Similarly, Chogha Ahowan in the Mehran plain, Musian and Farrokhabad in Deh Luran plain, Abu Chizan and Chogha Chanbar in the Eastern Corridor, Tol-e Geser in Ram Hormoz plain, Tappe Suhz in Behbahan plain and Chega Sofla in Zohreh plain all show a larger size than the existing settlements (Johnson, 1973; Wright and Johnson, 1975; Weiss and Young, 1975; Wright et.al., 1975; Nissen, 1976; Wright, 1981; 1984; Pollock, 1983; 1989; Hole, 1983; 1984; 1990; Wright and Carter, 2003; Alizadeh, 2008:10).

The material evidence obtained from a significant portion of the Susiana d sites indicates a relatively similar ritual behavior that encompasses a significant geographical range. Evidence that can be useful to explain this convergence is the emergence of exaggerated symbolism, and the emergence of monumental buildings and cemeteries.

The cemeteries of the Hakalan and the Dom Gar Parchineh are located in the Posht Kouh of Lorestan. From the chronological point of view, both cemeteries coincide with the Late Middle Susiana to Late Susiana in Khuzestan, Bakun A Fars, Middle Chalcolithic Zagros, and Ubaid 3 to Terminal Ubaid in Mesopotamia, about 4800 to 3600 B. C. E (Haerinck and Overlaet, 1996).

During the 2016 excavation season, about 10 graves belonging to 4200 to 3800 BCE were identified in Chega Sofla (Moghaddam 2018). A major differentiation between burial practices at Tol-e Chega Sofla and other contemporary burial traditions is the striking use of brick architecture in some graves. The arrangement of stone slabs in the stone graves is also very systematic and precise. The graves showed diversity and abundance of high purity copper, small quantities of gold ornaments, a silver bracelet, and a variety of marble vessels.

Conclusion

If we accept the current “assumption” as an inescapable fact about the settlement history of Chogha Mish that believes: a flourishing phase in Late Middle Susiana and then a decline phase during the Susiana d, then we suppose it may lay in a new social order shaped by ritual and economic interactions between society in the Greater Susiana and beyond. As mentioned above, the relevant proper at Choga Mish was not excavated rightfully. We have addressed here and tried to define the “pivotal stage” in Greater Susiana by presenting several pieces of evidence. Given the existing archaeological evidence, we consider, that those convergent ritual

behaviors shared in many settlements belonging to the Susiana d phase (such as cemeteries, monumental buildings, etc.) are the result of complex competitive interactions that may be one of the signs of the destruction and fire in the large building called “Burnt Building” at Chogha Mish. Those competitive interactions were not necessarily limited to the simple equivalent of the confrontation of nomad groups and villagers, and there have been a variety of players. We are hoping that a precise reconsideration project at Chogha Mish, along with careful research in many simultaneous sites, could help to understand this “pivotal period”.

واکاوی انگاره افول چغامیش در پایان شوشان میانه

عباس مقدم^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26383.2492>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۷

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۸۶-۵۹

چکیده

بی‌تردید، چغامیش دارای بیشترین توالی شناخته شده در ادوار پیش‌اتاریخی شوشان است، اما دانسته‌های فعلی ما حکایت از آن دارد که این محوطه در فاصله زمانی پایان شوشان میانه متأخر تا مرحله شوشان جدید یا متروک شده یا به یک آبادی کم‌اهمیت تبدیل شده بوده است. در این میان، کشف بقایای ساختمان حریق‌زده چغامیش باعث شده است که برخی آن را دلیلی بر زوال چغامیش بدانند. ارزیابی مدارک موجود، اعم از مدارک به دست آمده از چغامیش و مدارکی که به لطف پژوهش‌های متنوع در دهه‌های اخیر از دیگر نواحی و محوطه‌ها مستند شده‌اند، نشان می‌دهد که انگاره افول چغامیش در این بازه زمانی نمی‌تواند به تمامی درست باشد. در اینجا ابتدا به یکی از شواهد معروف «ساختمان حریق‌زده» می‌پردازیم. رایج‌ترین تحلیل ارائه شده حاکی از آن است که ساختمانی که از نظر ابعاد و کیفیت در زمره ساختمان‌های معمولی نیست، در رویارویی خصمانه‌ای با جمعیت کوچ‌گرا هدف قرار گرفته و به آتش کشیده شد. از آنجایی که برخی شروع افول چغامیش را آتش‌سوزی بزرگ در ساختمان متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر دانسته‌اند، منطقی است بدانیم که ساختمان مذکور دارای چه ویژگی‌هایی است و آیا شواهد ارائه شده دلالت بر اهمیت آن دارد یا خیر؟ براساس شواهد به دست آمده از نهشته‌های موجود در آن ساختمان، آیا می‌توان آن را یک ساختمان یا بنای یادمانی دانست؟ بنابراین، با توجه به شواهد باستان‌شناسی موجود، فرض شود که در این میان، بیشتر «استنباط» پژوهشگران در پدید آمدن تفسیری ذهنی از افول چغامیش دخیل بوده است؛ در غیر این صورت، گمان می‌شود انگاره افول چغامیش، اگر البته چنین چیزی صادق باشد، دلایل مختلفی می‌تواند داشته باشد. پیکره‌بندی جدید زیستگاهی در منطقه که با شیوه‌های جدید سیاسی اقتصادی و به‌ویژه آئینی قوام یافته، ممکن است باعث شده باشد که چغامیش همانند سابق رونق نداشته و از هم‌تایان خود جامانده باشد.

کلیدواژگان: شوشان میانه متأخر، شوشان بزرگ، چغامیش، ساختمان حریق‌زده.

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی پیش‌اتاریخ، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
Email: abbas.moghaddam@gmail.com

ارجاع به مقاله: مقدم، عباس، ۱۴۰۲، «واکاوی انگاره افول چغامیش در پایان شوشان میانه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۶): ۵۹-۸۶. (doi: 10.22084/nb.2022.26383.2492)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5196.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

محوطه چغامیش یکی از وسیع‌ترین و قدیمی‌ترین محوطه‌های پیش‌ازتاریخی در دشت شمال مرکزی خوزستان است که روی رسوبات حاصل از کنش‌های دورودخانه دز و کارون و در کهن‌ترین حوزه زیستگاهی شناخته شده در پیش‌ازتاریخ خوزستان جای گرفته است (مقدم الف، ۱۳۹۸؛ Alizadeh, 2003: 123; Redding, 2003: 142; Rashidian, 2021: xxiii; 2008). چغامیش بی‌تردید، بیشترین توالی شناخته شده متعلق به ادوار پیش‌ازتاریخی شوشان را داراست؛ اما دانسته‌های فعلی ما حکایت از آن دارد که در فاصله زمانی بین پایان شوشان میانه متأخر و «پس از قرن‌ها متروک شدن»، در زمانی برابر با مرحله شوشان جدید و پس از آن در دوره میانی اوروک دوباره سکونت در آن رونق می‌گیرد. «علیزاده» پیشنهاد کرده است که برخی از نشانه‌های سفالی دوره اوروک متقدم نیز در چغامیش وجود دارد (Alizadeh, 2008: 24).

یکی از انگاره‌های رایج درباره تحولات پیش‌ازتاریخ در دشت شوشان، متروک شدن چغامیش پیش از فرا رسیدن مرحله نهایی دوره روستانشینی است (Kantor, 1976: 28; Dittmann, 1996: 20; Wright, 1984: 67; Hole, 1987b: 42; Johnson, 1987: 258; Pollock, 1989: 287; Hole, 1987a: 39; Alizadeh, 1992: 59-60; Kouchoukos, 1998: 117; Moghaddam, 2012: 6). اگر به جایگاه چغامیش واقف باشیم، نباید به سادگی از افول یا متروک شدن چنین زیستگاه پراهمیتی، خصوصاً در زمانی که شاید بتوان آن را دوره‌ای محوری در پیش‌ازتاریخ منطقه نام‌گذاری کرد، گذشت. خوشبختانه بر پایه کوشش‌های صورت‌گرفته می‌توان فهرست بلندی از شواهد و مدارکی را به دست داد که این دوره محوری را تبیین کند؛ مهم‌ترین آن‌ها البته عبارتند از: پیکره‌بندی زیستگاهی جدید شامل: مراکز منطقه‌ای و رتبه‌های زیستگاهی دو و سه، پویایی در شیوه‌های تولید و تجارت کالا که باعث برآمدن محوطه‌هایی شد که عمدتاً در آن وجه تولید مدنظر بوده است، بهره‌برداری از اراضی و منابعی که تا پیش از این دوره کمتر مورد توجه بودند؛ بروز و ظهور نمادگرایی اغراق‌آمیز در آفرینش‌های هنری؛ ظهور بناهای یادمانی و اولین گورستان‌ها، ثروت انباشته و مدارک بی‌شمار دیگری از این دست (Adams, 1962: 110, 122; Hole & Flannery, 1968: 202-203; Kantor, 1974: 16; Dollfus, 1975: 61; Wright & Johnson, 1975: 285; Wright, 1987: 142; Johnson, 1987: 283-286; Hole, 1990: 7; Wright, 2000: 211; Kouchoukos & Hole, 2003: 53; Alizadeh, 1992: 57; 2006: 4; Flannery, 1999: 45; Moghaddam, 2012).

در اینجا ابتدا به یکی از مهم‌ترین مدارک به دست آمده از چغامیش، یعنی ساختمان سوخته چغامیش پرداخته خواهد شد که در فصل نهم کاوش و تقریباً تصادفی یا بهتر است گفته شود دور از انتظار کاوشگران، در لبه جنوب شرقی تراس بلند محوطه هویدا گشت. مدرک مهمی چون ساختمان حریق‌زده طی سالیان دراز دستمایه تحلیل‌های جسته‌وگریخته‌ای شد و عمدتاً آن را مرتبط با تحولات زیستگاهی در چغامیش دانسته‌اند (Kantor 1976; Hole, 1987a: 43, 89; Johnson 1987: 284; Alizadeh 2008: 14, 41)؛ به عبارت دیگر، رایج‌ترین تحلیل ارائه شده

دلالت بر این امر دارد که ساختمان مذکور که از نظر ابعاد و کیفیت‌های ساختمانی در زمره بناهای عادی طبقه‌بندی نمی‌شود و در جریان یک نزاع براندازانه هدف قرار گرفته و به آتش کشیده شده است (Alizadeh, 2008: 13).

به گفته کاوشگران چغامیش و برخی از پژوهشگران بعدی، در مرحله شوشان (Le Breton, 1957) d یا شوشان جدید ۱ (Alizadeh, 1992)، چغامیش یا به کلی متروک یا تبدیل به آبادی بی‌اهمیتی شد. در مقابل، درست در دوره‌ای که چغامیش مرحله افول خود را سپری می‌کرد شوش، زیستگاهی در غرب دشت شوش، پله پله مراحل شکوفایی خود را طی کرد و نهایتاً در آخرین سده‌های هزاره پنجم پیش از میلاد، قدیمی‌ترین گورستان و بنای مطبق آئینی در آن برپا شد، هنر سفالگری پیش از تاریخی در آن به اوج شکوفایی رسید و مدارک به دست آمده از بسترهای تدفینی آن حکایت از رواج کاربرد فلز (مس) و اشیاء وارداتی اعم از سنگ‌های نیمه‌قیمتی و انواع مهرها با نقوش نمادین دارد (Le Breton, 1957; Hole, 1983; Pollock, 1983; 1989; Potts, 2016; Álvarez-mon, 2020: 1989; 1999; 2010; 3-28).

هدف از این پژوهش ارزیابی دانسته‌هایی است که به نوعی سعی دارند نشان دهند چغامیش در اواخر هزاره پنجم تا اوایل هزاره چهارم پیش از میلاد دوره شکوفایی خود را ازدست داده است. به نظر نگارنده، این‌گونه ارزیابی‌ها از آن نظر ضروری است که می‌تواند برای فهم بهتر و موشکافانه‌تر آراء مربوط به تحولات باستان‌شناسی اواخر دوران روستانشینی راهگشا باشند.

پرسش و فرضیه پژوهش: طبق انگاره موجود، چغامیش در فاصله زمانی اواخر هزاره پنجم تا اوایل هزاره چهارم (یعنی از اواخر شوشان میانه متأخر تا شوشان جدید) متروک یا به عنوان یکی از شاخص‌ترین زیستگاه‌ها از درجه اعتبار ساقط و به یک آبادی کوچک تبدیل شد. برخی، شروع این دوران افول را هم‌زمان با حریقی بزرگ در ساختمان متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر دانسته‌اند؛ بنابراین بهتر است دانسته شود که بنای موسوم به ساختمان حریق زده چغامیش چه ویژگی‌هایی داشته و مدارک ارائه شده درباره آن تا چه میزان واقعی است؟ آیا می‌توان براساس مدارکی که از نهشته‌های برجای مانده از ساختمان شناسایی شده است، آن را یک بنای یادمانی در نظر گرفت؟

با توجه به مدارک باستان‌شناسی موجود، فرض بر این است که بیشتر استنباط‌های فردی پژوهشگران باعث بروز چنین انگاره‌ای شده است. کاهش گستره زیستگاهی چغامیش در دوره شوشان جدید ممکن است دلایل مختلفی داشته باشد. ممکن است پیکره‌بندی جدید زیستگاهی که براساس شیوه‌های جدید اقتصادی و مذهبی شکل گرفته بود، باعث شد تا چغامیش به نسبت زیستگاه‌های رو به شکوفایی هم‌زمانش از درجه اعتبار کمتری برخوردار گردد.

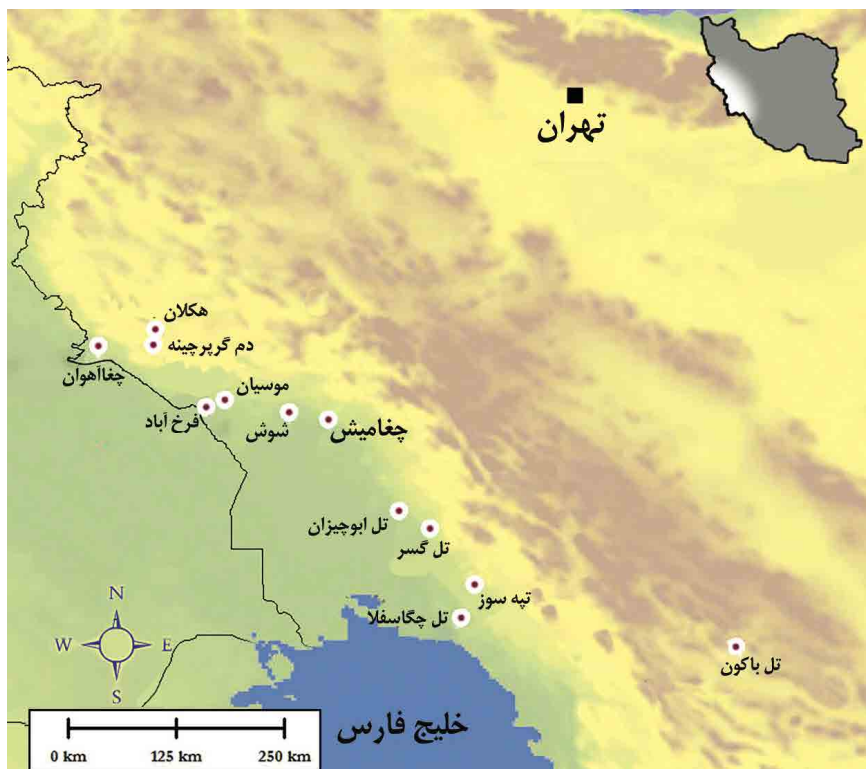
روش پژوهش: در این پژوهش بر پایه ارزیابی‌های مقایسه‌ای و کتابخانه‌ای گزارش‌های ارائه شده درباره ساختمان حریق زده چغامیش، به دقت ارزیابی شده و کیفیت مدارک ارائه شده طی چند دهه اخیر مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

یافته‌ها و مدارک: ساختمان حریق‌زده

چغامیش در ۱۸ کیلومتری جنوب شرقی شهر کنونی دزفول و ۲۷ کیلومتر شمال شرق شوش واقع است (شکل ۱). این محوطه شامل دو بخش پشته تخت (Terrace) در جنوب و پشته بلند (High Mound) در شمال می‌شود که به ترتیب ۸ و ۲۵ متر از سطح زمین‌های اطراف بلندترند. طی ۱۱ فصل متوالی از سال ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۸ م.، کاوش‌هایی در بخش‌های مختلف چغامیش به سرپرستی «پینهاس دلگاز» و «هلن جی. کنتور» انجام گرفت (شکل ۲).

در پی کاوش‌های فصل نهم در سال‌های ۱۹۷۴ و ۱۹۷۵ م.، کنتور برای نخستین بار و برپایه مدارک به دست آمده از بنای موسوم به ساختمان حریق‌زده، به آگاهی همه رساند که آتش‌سوزی مهیبی باعث متروک شدن چغامیش در بازه زمانی اواخر هزاره پنجم پیش از میلاد شده است (Kantor, 1976: 28). وی بیان داشت که برای پی‌جویی بقایای یک واحد ساختمانی مربوط به دوره آغاز نگارش در بخش جنوبی پشته بلند یا آکروپل چغامیش (Kantor, 1976: 23) در جبهه شرقی محوطه و در جایی که تقریباً پشته بلند به پشته تخت و نهایتاً به زمین‌های کشاورزی ختم می‌شده (شکل ۳)، به‌رغم آن‌که انتظار می‌رفت بقایای معماری مربوط به خانه دوره آغاز نگارش در آن بخش ادامه یابد، به یک کشف تازه و بسیار مهم که مربوط به زمان دیگری بود برخورد کرده است.

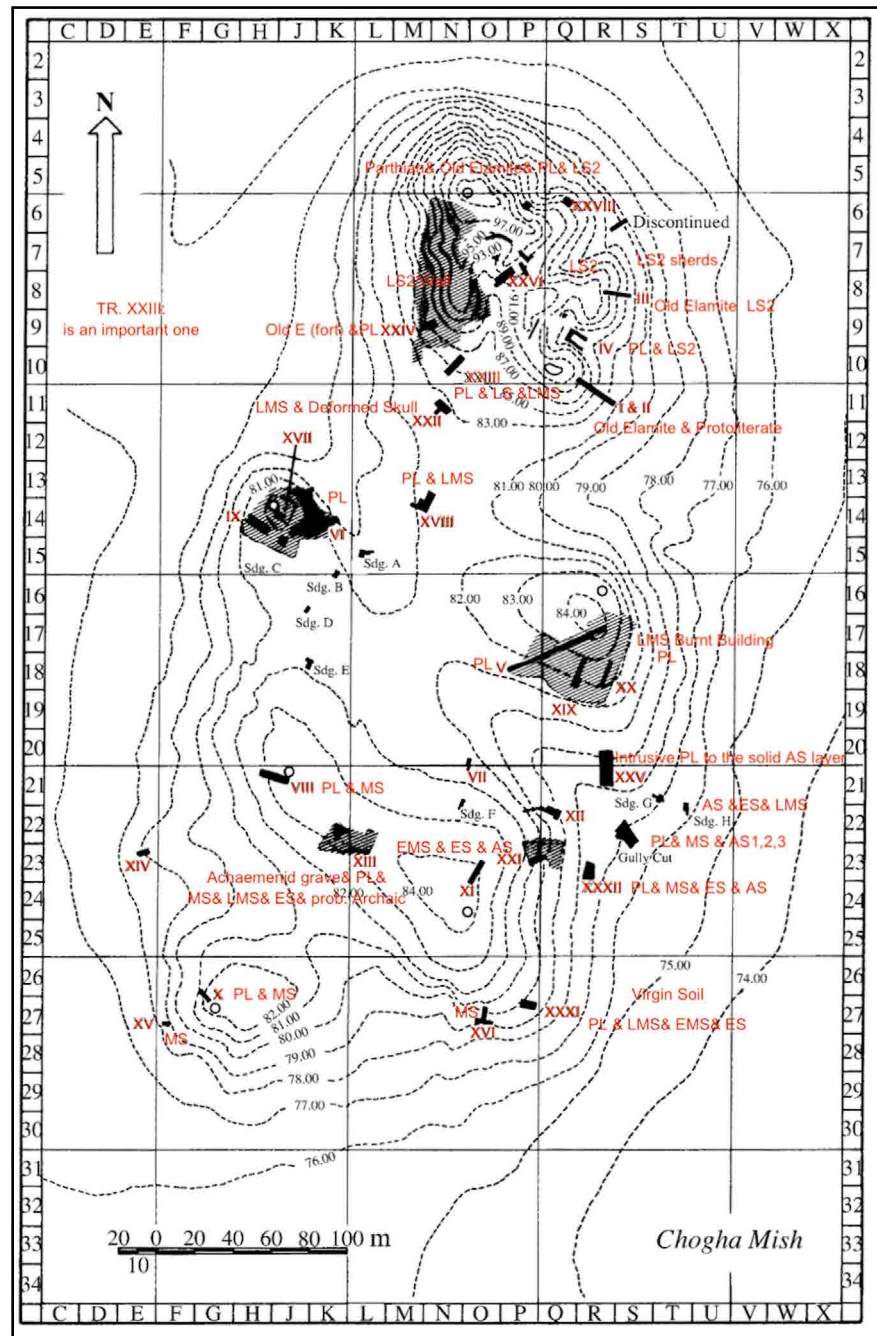
کنتور در ادامه گزارش می‌دهد که در ابتدا دیواره‌های بنایی که شواهدی از گچ پخته شده در سطوح بالایی آن هویدا شده بود، درست در زیر سطح امروزی،

شکل ۱. موقعیت چغامیش در جنوب غربی ایران و محوطه‌های شاخصی که در متن از آن‌ها یاد شده است (اصلاح نقشه: مانی مقدم).
Fig. 1. The location of Chogha Mish in the southwest of Iran and the major sites mentioned in the text (map correction: Mani Moghaddam).

► شکل ۲. تمامی کاوش‌های صورت گرفته در چغامیش طی یازده فصل متوالی (برگرفته از: Alizadeh, 2008: 232, Fig. 6 و خلاصه‌ای از توصیف مفصل کارگاه‌های کاوش طی یازده فصل (برای آگاهی بیشتر بنگرید به: Delougaz & Kantor, 1996: 155-168; Alizadeh 2008: 33-46).

Fig. 2. Total Excavations carried out in Chogha Mish during eleven seasons (taken from: Alizadeh, 2008: 232, Fig. 6 & summaries of the detailed description of the excavation operations during eleven seasons (for more information, see: Delougaz & Kantor, 1996: 155-168; Alizadeh, 2008: 33-46).

شناسایی شد. طی چند روز کاوش، اتاق‌های متعددی که بلندای برجای مانده دیوارهای آن تقریباً به اندازه قد یک انسان عادی بود و یک درگاهی که نسبتاً به خوبی حفظ شده بود، به دست آمد. آتش‌سوزی مهیبی که ساختمان را ویران ساخته بود لایه اندود گلی چسبیده به تیرهای چوبی و نی‌های پوششی سقف را به شدت سخت کرده بود که البته برای کاوشگران مدرک مهمی برای فهم ساختار و کیفیت سقف فراهم آورده بود. علاوه بر آن، پاره‌های چوب ذغال شده نیز در این میان فراوان به چشم می‌خورد.

شکل ۳. تصویر ماهواره‌ای پشته تخت و پشته بلند چغامیش (Maps, 2022) و محوطه چغامیش، دید از جنوب غرب (عکس از: منوچهر پورمیرزا، ۱۴۰۱). ◀

Fig. 3. Satellite images of Choga Mish terrace and high mound (Maps, 2022) and Chogha Mish view from the southwest (photo by: Manouchehr Pourmirza, 2022).

تنها نیمی از این ساختمان حریق‌زده کاوش و بخش‌های غربی و شمالی آن کاوش نشده رها شد. براساس مدارک موجود اندازه اصلی این ساختمان می‌بایست 20×20 متر بوده باشد. این ساختمان به نسبت بزرگ‌تر از ساختمان‌های عادی است که علیزاده آن را «ساختمان شاخص» (Formal building) نامیده (Alizadeh, 2008: 42) و از خشت‌های $8 \times 10 \times 20$ سانتی‌متر برای ساخت آن استفاده شده است. به واسطه بقایای نسبتاً حفظ شده بنا، خصوصاً ضخامت و بزرگی دیوارها و پیراستگی دیواره پشت بند درگاه و فقدان سفال‌های متعلق به دوره آغاز نگارش در بستر کاوش، چنین در نظر کاوشگران آمد که این ساختمان شاید متعلق به دوره‌ای جدیدتر از آغاز نگارش باشد که در شیب هموار پشته بلند ساخته شده است؛ اما کاوش‌های دقیق‌تر در بخش شمال غربی نشان داد که از نظر توالی لایه‌نگاری، ساختمان نویافته به خوبی در زیر خانه آغازنگارشی قرار گرفته و حتی در برخی نواحی نیز چاله‌های زباله مربوط به آغاز نگارش در جای جای ساختمان نویافته رسوخ کرده است (Kantor, 1976: 27).

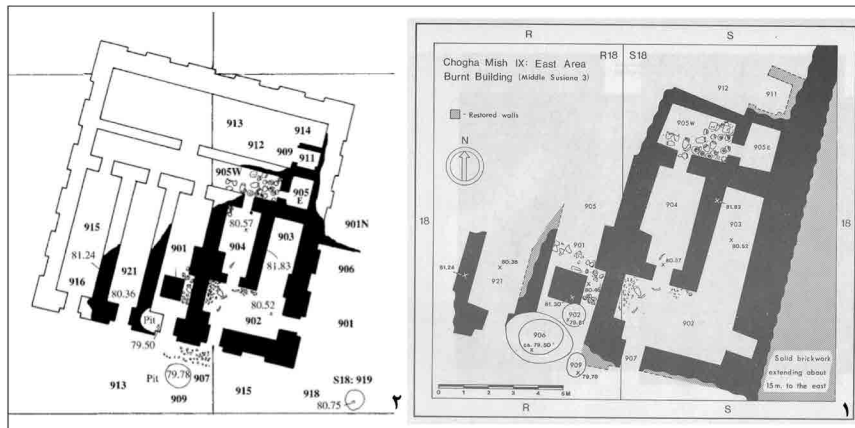
در ادامه، مدرک لایه‌نگارانه فوق با قطعه سفال‌های به دست آمده در نهشته‌های ساختمان تقویت شد؛ تمامی قطعه سفال‌ها متعلق به مرحله پایانی شوشان میانه بودند. ظروف سوخته و پخش شده در بخش داخلی دیوار اتاق‌های اصلی قرار داشتند. یکی از دو اتاق پشتی پر از سبوه‌های تخم‌مرغی شکل با نقوش تزئینی بر روی شانه بود که هنوز پس از گذشت هزاران سال روی هم چیده شده بودند (Alizadeh, 2008: fig 15, 46: E-F, 47: A-D). در بخش بیرونی دیواره غربی ساختار، ۱۸ کاسه ساده (غیرمنقوش) و تعداد کمی ظروف منقوش بر روی زمین انباشته شده بود (همان).

طی سرند خشک نهشته‌های کف ساختمان حریق‌زده مقادیر قابل توجهی تراشه‌های بسیار ریز حاصل از ساخت ابزار به همراه مواد خام مربوط به ابزارسازی و نیز تعدادی تیغه‌های بلند و کامل به دست آمد. این مدارک نشان دهنده آن است که در این ساختمان ادوات سنگی در مقیاسی وسیع‌تر از میزان مورد نیاز یک خانواده به ابزار سنگی، تولید می‌شد.

از گزارش کوتاه کنتور سه مسأله قابل توجه استنباط می‌شود: (۱) در فصول گذشته کاوش، فقدان ساختارهای متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر تا حدودی کاوشگران را ناامید ساخته بود. به همین خاطر آن‌ها به این نتیجه رسیده بودند که ساختارها، یا بهتر است گفته شود ساختمان‌های متعلق به شوشان میانه متأخر، ممکن است بر اثر گسترش شهر مملو از جمعیت در دوره‌های شوشان جدید و متعاقب آن دوره آغازنگارش، برای همیشه ویران شده باشند؛ (۲) ساختمان حریق‌زده‌ای که در فصل نهم به دست آمد در واقع برای کاوشگران کشفی خارق‌العاده بود، چون بازه زمانی مرتبط با آن و یافته‌هایی به جای مانده در آن بیانگر آن بود که این بنا یک مرکز اقتصادی و صنعتی بوده است؛ البته کنتور تأکید می‌کند که اتاق‌های جداگانه ساختمان اندازه بزرگی ندارند، بنابراین گزینه یادمانی بودن آن مطرح نیست، اما به نظر می‌رسد که ضرورتاً یک کارگاه یا حتی یک مسکن خصوصی عادی باشد؛ (۳) چنین یافته‌ای، همان‌طور که کاوشگران نیز متذکر شده‌اند، مدرک ارزشمندی است برای بازسازی ویژگی آبادی بزرگ شوشان میانه در چغامیش و می‌تواند در رابطه با این مسأله تاریخی عمده راهگشا باشد که چرا این آبادی متروک و پس از چند سده در مرحله شوشان جدید بخش پشته بلند آن مجدداً مسکونی شد (Kantor, 1976: 28).

طولانی شدن روند چاپ و انتشار نتایج کاوش‌های چغامیش باعث شده تا برخی از مدارک ارائه شده در سال‌های اخیر نیز تاحدی باعث سردرگمی شود. در اینجا به یک مثال در رابطه با ساختمان حریق‌زده چغامیش اکتفا می‌شود. اگر به اولین طرح از پلان کاوش شده ساختمان حریق‌زده که توسط کنتور (Kantor, 1976: 38, fig. 11) منتشر شده است دقت کنیم، درمی‌یابیم که پلان اولیه ساختمان حریق‌زده با آنچه در گزارش نهایی فصل‌های ششم تا یازدهم منتشر شده (Alizadeh, 2008: 241, fig. 15) تفاوت دارد (شکل ۴). طرح اولیه، دیوار شرقی ساختمان را دیواری قطور و بدون پیش‌آمدگی‌های منظم دیوارک‌های پشتیبان نشان می‌دهد. به علاوه، جبهه بیرونی دیوار به طرز عجیبی به صورت دندان‌دار (پیش‌آمده و پس‌رفته) طراحی شده است؛ اما در طرح ارائه شده در گزارش نهایی، علاوه بر آن‌که دیوار شرقی در هبیتی کاملاً منظم و دقیق با دیوارک‌های پشتیبان طراحی شده است، در گوشه جنوب شرقی دیوار نیز یک درگاه در نظر گرفته شده است. این درحالی است که کاوشگران در طرح اولیه به جای ورودی، یک تورفتگی عمیق را در جبهه داخلی طراحی کرده‌اند.

از طرف دیگر، در طراحی جدید، فضای ۹۰۵ به صورت یک فضای مستطیل شکل وسیع در نظر گرفته شده است، درحالی‌که این فضا در طرح اولیه ارائه شده توسط کنتور به دو اتاق کوچک محدود می‌شد؛ اصولاً یکی از استنباط‌های وی مبنی بر یادمانی نبودن این ساختمان، بر مبنای کوچک بودن همین فضاهای پشتی بوده است. در مجموع، چنین به نظر می‌رسد که در طراحی جدید، طراح به طرز عجیبی سعی کرده است تا نمونه فاخری از یک بنای یادمانی خیالی را برای چغامیش در مرحله شوشان میانه متأخر به تصویر بکشد (Alizadeh, 2008: 42).

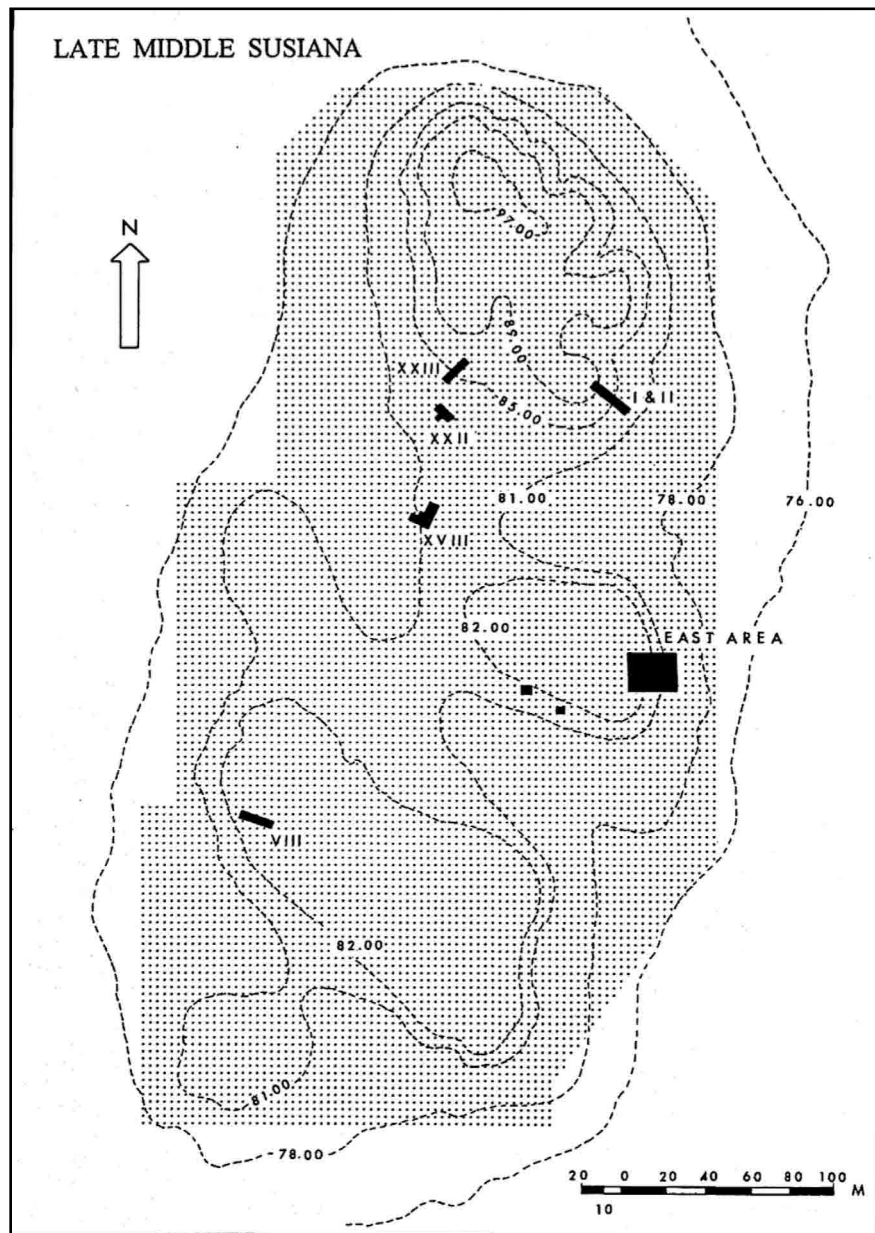
شکل ۴. پلان ساختمان موسوم به «ساختمان حریق زده چغامیش»؛ شماره ۱ پلان ارائه شده توسط کنتور (Kantor, 1976: Fig. 11) و شماره ۲ پلان ارائه شده توسط علیزاده (Alizadeh, 2008: Fig. 15).

Fig. 4. The plan of the building known as the "burnt building of Chogha Mish": no. 1. presented by Kantor (1976: Fig. 11) & no. 2. presented by Alizadeh (2008: Fig. 15).

چغامیش؛ از شوشان میانه تا پایان شوشان جدید

همان طور که در بالا اشاره شد، تا فصل نهم کاوش‌های چغامیش، کاوشگران همواره درصدد یافتن بقایای برجای (in situ) معماری متعلق به این مرحله بودند؛ چراکه طبق گزارش‌های پی‌درپی، قطعه سفال‌های معرف مرحله شوشان میانه متأخر در چغامیش تقریباً از تمام سطح محوطه (شکل ۵) به دست آمده بود (Kantor, 1976: 28; Delougaz & Kantor, 1996: 158, 195, 299). در گزارش کاوشگران آمده است که: «بقایای استقرار شوشان عتیق و شوشان جدید ۲ به خوبی با نهشته‌های متوالی مستند شده است. مراحل شوشان قدیم و شوشان میانه قدیم هم به واسطه نهشته‌های متوالی و هم به واسطه لایه‌های معماری درخور شناسایی شده‌اند. برای صورت‌بندی مرحله شوشان میانه متأخر اما کاوشگران می‌بایست به مدارک سفالی پراکنده در محوطه اکتفا می‌کردند» (Delougaz & Kantor, 1996: 168)؛ بنابراین، نبود لایه‌های برجای مرحله شوشان میانه متأخر در جای جای زیستگاه شاید حکایت از آن دارد که باید به گستردگی ۱۵ هکتاری استقرار در مرحله شوشان میانه متأخر با دیده تردید نگریست.

البته یادآوری می‌شود که یکی از کاستی‌های موجود، نبود سالیابی‌های مطلق از لایه‌های موردنظر در چغامیش است. در مجموع، تنها چهار نمونه سالیابی مطلق از مجموع ۱۱ فصل کاوش در چغامیش موجود است. کنتور و دلوگاز، تنها یک نمونه سالیابی مطلق را، آن هم از بستری مربوط به مرحله آغاز نگارش (تقریباً اوروک میانه) منتشر کرده‌اند (Delougaz & Kantor, 1996, p.323). سه نمونه دیگر مربوط به سال‌هایی که به دست آمده از فصل‌های ششم، هشتم و نهم کاوش در چغامیش با تاریخ‌هایی مربوط به مراحل شوشان میانه قدیم، شوشان قدیم و شوشان عتیق است (Alizadeh, 2003: 150, Table 16)؛ بنابراین، روشن است که ما ناچاریم تا به تاریخ‌گذاری نسبی عمدتاً برپایه طبقه‌بندی سفال‌های این مرحله متکی باشیم. خوشبختانه کاوش‌های صورت‌گرفته در محوطه‌های جعفرآباد، جوی و بندبال (Dollfus, 1971; 1975; 1983a; 1983b) و نیز مقایسه‌های دقیق و مفصل صورت گرفته توسط «راینهارد دیتمن» (Dittmann, 1986) بنیان قابل‌اتکایی را برای

► شکل ۵. گستره مدارک سفالی متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر در سطح چغامیش (Delougaz & Kantor, 1996: 286, Fig. 43)
 Fig. 5. Distribution of Late Middle Susiana phase pottery in the Chogha Mish surface (Delougaz & Kantor, 1996: 286, Fig. 43).

تاریخ‌گذاری نسبی مراحل روستانشینی میانه و متأخر به دست داده است. کاوشگران و کسانی که دست به بررسی سطحی محوطه زده‌اند، شواهد مختلفی درباره گسترده‌گی بقایای مراحل شوشان میانه تا پایان شوشان جدید و حتی آغاز نگارش در چغامیش به دست داده‌اند. طبق ادعای کاوشگران، بقایای سفالی مرحله شوشان میانه تقریباً از سراسر گستره ۱۵ هکتاری محوطه به دست آمده است (Alizadeh, 2008: fig. 43). کاوش‌های صورت‌گرفته در جای‌جای محوطه طی ۱۱ فصل نشان داده است که کاوشگران تقریباً در اغلب کارگاه‌ها به بقایای سفالی متعلق به مرحله شوشان میانه دست یافته‌اند (شکل ۲ و برای آگاهی بیشتر ر. ک. به: Delougaz & Kantor, 1996: 155-168; Alizadeh, 2008: 33-46)؛ گرچه در کارگاه

II تنها یک گور متعلق به شوشان میانه متأخر کاوش شد، اما تمامی بقایای کاوش شده در کارگاه XXII متعلق به مرحله شوشان میانه بود که در بین بقایای ارزشمند دیگر، تنها نمونه مجموعه تغییر شکل یافته چغامیش نیز از این کارگاه به دست آمده است. در کارگاه XXIII نیز مشاهده می‌شود که بیش از ۱۰ متر نهشته مربوط به مرحله شوشان میانه بر روی خاک بکر قرار داشته است. جالب‌تر این‌که، نسبت بین توالی نهشته‌های آغاز نگارشی به شوشان میانه بسیار چشمگیرتر از نسبت توالی نهشته‌های شوشان جدید به شوشان میانه است؛ به عبارت دقیق‌تر، بقایای شوشان جدید تنها از کارگاه‌های III, IV, XXIII, Trial Area NE و Central Area در پشته بلند کاوش شده است که همگی در بخش آکروپل یا پشته بلند محوطه قرار دارند؛ البته، چنان‌چه میزان کاوش‌های عمیق در بخش آکروپل چغامیش در نظر گرفته شود، در خواهیم یافت که بخش قابل توجهی از لایه‌های تحتانی دست‌نخورده باقی مانده است؛ بنابراین، هنوز جای امیدواری است تا بتوان توالی و نسبت منطقی بین شوشان میانه و شوشان جدید را در چغامیش در کاوش‌های آینده در بخش آکروپل یا پشته بلند به دست آورد.

«رابرت شخت» و «هنری رایت» از جمله پژوهشگرانی هستند که سعی کردند با بررسی چغامیش وسعت مرحله استقرار شوشان جدید را نیز تخمین بزنند. شخت گستره مرحله شوشان د و شوش الف (Susiana d and Susa A) را در چغامیش حدود ۲/۵ هکتار برآورد کرده است (Schacht, 1973: 129-132). رایت نیز گستره شوشان جدید (Susiana d and Susa A) را در چغامیش ۱/۸ هکتار دانسته است (برگرفته از بانک اطلاعات باستان‌شناسی شوشان Susiana Archaeological Database، تهیه شده توسط نیکلاس کوچوکوس).

ارائه گاهنگاری فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی خوزستان براساس مدارک جدیدی که در لایه‌های زیرین چغامیش به دست آمد یکی از کارهای مهمی بوده که کاوشگران چغامیش صورت دادند. پیش‌تر البته، «لوبرتون» یکی از تقسیم‌بندی‌های ادوار پیش‌ازتاریخی خوزستان را که کلیات آن تقریباً نزد همگان پذیرفته شده بود، ارائه کرده بود. لوبرتون مراحل پیش‌ازتاریخی شوشان را به ترتیب در پنج مرحله قرار داد (Le Breton, 1957:84).

شوشان a (Susiana a): مشهود در جعفرآباد ۱، بین ۶ تا ۳/۵ متر عمق و شامل سفال‌هایی با نقوش سیدی، هاشوری و نقوش هندسی منفی و ندرتاً کنده.

شوشان b (Susiana b): مشهود در سطوح تحتانی جوی، عمق ۸ تا ۵ متر، نقوش تزئینی سفال‌های تقریباً شبیه نمونه‌های مرحله Susiana a است با این تفاوت که نقوش کنده به کلی منسوخ شدند.

شوشان c (Susiana c): مشهود در جعفرآباد ۲، عمق ۳/۵ تا ۲ متر، شامل دیواره‌های چینه‌ای، کاسه‌هایی با پوشش قهوه‌ای‌رنگ، لیوان‌هایی با پوشش نخودی‌رنگ، کف ظروف محدب و حلقوی به همراه نقوش انسان و حیوان و چیدمان طراحی افقی.

شوشان d (Susiana d): مشهود در طبقات فوقانی بندبال و بوهلان، برخی از

شاخصه‌های مرحلهٔ پیش (Susiana c) ادامه یافت، منتها پوشش قهوه‌ای جای خود را به قرمز داده و کف ظروف تخت یا مقعر ساخته می‌شدند. وجوه جدیدی از نقوش تزئینی ساده و استفادهٔ وسیع از نقوش نقطه‌نقطه و خطوط موازی هم آشکار شدند. در مجموع شباهت بسیار نزدیکی به نقوش سفال‌های شوش الف دارد.

شوشان e یا شوش الف (Susiana e/Susa A): مشهور در جعفرآباد ۳، از عمق ۲ متر تا سطح و در شوش الف، ساختمان‌های خشتی به همراه مهر استامپی، ابزار مسی با دو گونه سفال قرمز ساده بدون نقش و نخودی پر از نقش.

به باور لوبرتون مرحلهٔ شوشان d به شوشان e نزدیک‌تر بود تا به مراحل پیش از خود، یعنی شوشان c و d. شوشان e در آن زمان مرحلهٔ فرهنگی مرتبط با قدیمی‌ترین سبک سفالی یافته شده در شوش موسوم به «سبک آغازین» (First Style) بود و به همین دلیل لوبرتون تعبیر Susa A را نیز برای نامیدن آن به کار گرفت. این مرحله امروزه طبق طبقه‌بندی علیزاده تحت نام «شوشان جدید ۲» شناخته می‌شود.

لوبرتون مرحلهٔ شوشان d را به درستی به مرحله‌ای نزدیک‌تر به شوشان جدید دانسته که در آن زمان به قدیمی‌ترین سبک سفالی یافته شده در شوش، First Style یا «سبک آغازین» که به تعبیر دیگر لوبرتون همان Susa e/ A بوده و امروزه ما آن را طبق طبقه‌بندی علیزاده تحت نام «شوشان جدید ۲» می‌شناسیم، نزدیک‌تر بوده تا به مراحل پیش از خود (شوشان b & c).

لوبرتون در اواخر دههٔ ۱۹۵۰م. نه تنها به مدارک قدیمی‌تر از شوشان a دسترسی نداشت، بلکه تا زمان کاوش‌های چغامیش و هویدا شدن بقایای متعلق به ادوار قدیمی‌تر از شوشان a، کسی حتی به وجود چنین مراحل قدیمی‌تری فکر نمی‌کرد؛ بنابراین، با شناسایی مدارک سفالی قدیمی‌تر در چغامیش، کاوشگران چغامیش بر آن شدند تقسیم‌بندی جدیدی ارائه کنند (Delougaz & Kantor, 1996: 155). روح کلی تقسیم‌بندی کنتور با چیزی که لوبرتون ارائه کرده بود، یکی است؛ با این تفاوت که ادوار از قدیم به جدید با حفظ معرف فرهنگی شوشان به این صورت تنظیم شد: شوشان عتیق (Archaic Susiana)، شوشان قدیم (Early Susiana)، شوشان میانه (Middle Susiana) و شوشان جدید (Late Susiana). به جز شوشان عتیق، مابقی مراحل مطابق با همان‌هایی است که لوبرتون گفته بود. در اینجا به جزئیات مراحل شوشان عتیق تا پایان شوشان قدیم پرداخته نخواهد شد، اما نکتهٔ جالبی که شاید باعث به وجود آمدن یک سوء تفاهم شده باشد، تقسیم‌بندی مراحل میانی تا جدید است. کاوش‌های بعدی انجام‌گرفته توسط «ژنویو دلفوس» در دههٔ ۱۹۷۰م. در تپه‌های جعفرآباد، جوی و بندبال باعث شد در تقسیم‌بندی ارائه شده توسط لوبرتون در حفاصل شوشان a تا c تغییرات اندکی صورت پذیرد، ولی تقسیم‌بندی لوبرتون هم چنان اعتبار خود را حفظ کرده است (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۷۸: ۱۹۴).

کنتور، شوشان میانه را به سه زیرمرحلهٔ شوشان میانهٔ ۱، شوشان میانهٔ ۲ و شوشان میانهٔ ۳ تقسیم‌بندی کرد. شوشان میانهٔ ۲ کنتور زیرمرحله‌ای است که هنوز مدرک مستقیمی برای در نظر گرفتن آن به عنوان یک زیرمرحلهٔ فرهنگی در دست نیست. کنتور براساس برخی نمونه‌های سفالی و نه بقایای معماری و یا حتی چالهٔ

زباله (Alizadeh, 1996: xxiv)، چنین زیرمرحله‌ای را به عنوان یک مرحله انتقالی حدفاصل شوشان میانه ۱ و شوشان میانه ۳ برگزید؛ بنابراین اگر بخواهیم آن را با تقسیم‌بندی ارائه شده توسط لوبرتون بسنجیم، شوشان میانه ۱ کنتور برابر است با شوشان b، شوشان میانه ۲ کنتور هیچ برابری با تقسیم‌بندی لوبرتون ندارد، ولی شوشان میانه ۳ کنتور برابر است با شوشان c و d لوبرتون. در نتیجه، واضح است که در تقسیم‌بندی ارائه شده توسط کنتور، شوشان e یا Susa A لوبرتون تحت مرحله شوشان جدید معرفی شده است.

علیزاده در ویراست نخست کتاب چغامیش (Delougaz & Kantor, 1996) شوشان میانه سه مرحله‌ای کنتور را به دو مرحله شوشان میانه متقدم (Early Middle Susiana) و شوشان میانه متأخر (Late Middle Susiana) اصلاح و برای مرحله شوشان جدید ارائه شده توسط کنتور، شوشان جدید ۱ (Late Susiana 1) برابر با شوشان d لوبرتون) و شوشان جدید ۲ (Late Susiana 2) یا همان شوشان e/Susa A لوبرتون) را پیشنهاد کرد؛ تقریباً مشابه چیزی که لوبرتون در ۱۹۵۷ م. به درستی بدان اشاره کرده بود (Le Breton, 1957: 88-89)؛ البته علیزاده پیش‌تر مدعی شده بود که مرحله شوشان d لوبرتون طبق کاوش‌های صورت گرفته دارای دو زیر مرحله قدیم و جدید است (Alizadeh, 1992: 21).

طبق اشاره بالا، وضعیت مدارک منتشر شده از مراحل پایانی شوشان میانه و مراحل نخستین و پایانی شوشان جدید چغامیش به روشنی دانسته نیست. نمونه‌هایی که در لوح ۵۹ آمده‌اند (Delougaz & Kantor, 1996: PL. 59 AA; HH) نشان می‌دهد که کاوشگران دقت را لازم در تقسیم‌بندی مدارک به دست آمده، حتی در چارچوب گاهنگاری پیشنهادی لوبرتون نداشتند و بنابراین ادعا شده و می‌شود که در مرحله شوشان d، چغامیش متروک بوده است؛ البته کاوش‌های تقریباً سطحی در تراس بلند می‌تواند یکی از دلایل این نتیجه‌گیری باشد؛ چراکه معلوم نیست زیر بقایای شوشان جدید در بخش آکروپل چغامیش چه توالی فرهنگی وجود دارد.

در دوران «افول چغامیش» در شوشان بزرگ چه می‌گذشته است؟

در اینجا لازم است تا دانسته‌های ما درباره این مرحله از تاریخ فرهنگی شوشان بزرگ ارزیابی شود؛ مرحله‌ای که در آن طبق تلقی رایج، چغامیش - یکی از مهم‌ترین بازیگران فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و یا شاید مذهبی پیش‌ازتاریخ این منطقه - خاموش است.

بین مرحله شوشان میانه تا جدید، چگادوسر و شوش در زمره وسیع‌ترین زیستگاه‌ها در دشت شمال مرکزی خوزستان بودند (Alizadeh & Mahfroofzi, 2005: 59-60). به همین نسبت، چغآهوان در دشت مهران، موسیان و فرخ‌آباد در دشت دهلران، ابوچیزان و چغاچنبر در دالان شرقی (Moghaddam & Miri, 2007: 30)؛ (Moghaddam, 2012: 61, 72)، تل‌گسر در دشت رامهرمز، تپه سوز در دشت بهبهان و چگاسفلا در دشت زهره، همگی اندازه‌ای وسیع‌تر از باقی زیستگاه‌های موجود در آن دشت‌ها داشتند. در برخی از پژوهش‌های پیشین تلاش شده از چنین نظام

زیستگاهی در تفسیرهای مرتبط با رتبه‌بندی جوامع بهره گرفته شود (Johnson, 1973; Wright & Johnson, 1975; Weiss & Young, 1975; Wright et al., 1975; Nissen, 1976; Wright, 1981; 1984; Pollock, 1983; 1989; Hole, 1983; 1984; Wright & Carter, 2003; Alizadeh, 2008: 10). برای دشت دهلران ر. ک. به پیشنهاد: (Neely & Wright, 1994: 168).

تشابه نسبتاً قابل توجهی بین سفال‌های مرحله بیات در دهلران، شوشان میانه در دشت مرکزی خوزستان، اریدو ۸ و ۹ در جنوب عراق و گوره ۱۷ در شمال عراق به چشم می‌خورد (Le Breton, 1975: figs. 4 & 6; Wright, 1981: 68-69). رایت این تشابه را به میزان برهمکنش جوامع مربوط دانسته است (Wright, 1981: 69). در مقابل، سفال‌های مرحله فرخ، شبیه هیچ‌یک از نمونه‌های به دست آمده از عراق نیست، ولی بسیار مشابه سفال‌های شوشان d / شوشان جدید ۱ در خوزستان و باکون الف ۳ در مرودشت است (Wright, 1981: 69). علیزاده این وجه افتراق در الگوهای تولید سفال را به «تغییر کانون توجه» یکی از سرزمین‌های پست بین‌النهرین به مناطق بلند ایران در مرحله شوشان میانه متأخر تعبیر کرده (ر. ک. به: Le Breton, 1957: 89؛ برای نظری مشابه) و آن را مرتبط با رشد شاخصه‌های سیاسی اقتصادی و اجتماعی منجر به شکل‌گیری حکومت‌های اولیه در هزاره چهارم پیش از میلاد دانسته است (Alizadeh, 2006: 97).

تغییر کانون توجه، شاخصه مهمی است که باید به طور مفصل در جای خود بدان پرداخت؛ این‌که شواهد آن چیست و احياناً چه دلایلی باعث پدید آمدن چنین تغییری شده است. در اینجا سعی می‌شود برخی از دیگر مدارک شاخص در شوشان بزرگ را در بازه زمانی که ادعا می‌شود چغامیش دوره افول خود را طی می‌کرده، ارائه شود؛ البته دستاوردهای ما به نسبت گستردگی و تنوع الگوهای زیستگاهی در شوشان بزرگ بسیار ناچیز است.

بررسی‌های اخیر نشان داده است که در مرحله شوشان میانه، ۱۵ زیستگاه پیش از تاریخی در دشت کوچک مهران در شمال غربی گستره شوشان بزرگ وجود داشته که عمدتاً وابسته به خاک‌های هیدرومورف با منابع حاصل از آب باران بوده‌اند. این درحالی است که در مرحله شوشان جدید از تعداد زیستگاه‌ها به شدت کاسته شده و الگویی از بهره‌گیری از منابع آبی رودخانه کنجانچم، با استفاده از کانال نیز دیده شده است (جوانمردزاده؛ گفتگوی شخصی در سال ۱۴۰۰)؛ البته بررسی‌های اولیه نتایج متفاوتی ارائه کرده‌اند (Nokandeh, 2010: 488). سطح محدود کاوش در تپه سبز نیز اجازه تفسیر و ارزیابی ویژگی‌های معماری این مرحله را نمی‌دهد. با این وجود، مدارک محدودی از نظر تفاوت جایگاه اجتماعی در میان تدفین‌های به دست آمده از این مرحله دیده می‌شود (Hole et al., 1969: 363). تشخیص «هول» و همکارانش این بوده که تغییرات ایجاد شده در پهنه اطراف روستاها با یک تاریخ زیستگاهی طولانی مدت، مثل تپه سبز، باعث افزایش شوری خاک شده که به متروک شدن محوطه و جستجو برای مکان‌های جدید با منابع آب و خاک دست‌نخورده انجامیده است (Hole et al., 1969: 364)؛ بعدها البته

«کرکبای» مشاهدات هول را با ارائه ایده تغییر سودمندی اراضی برای تولید غذا طی زمان ارائه کرد (Kirkby, 1973: 145). در کنار بز، گاو و خوک، گوسفند به حیوان غالب در این مرحله تبدیل شد؛ شکار و گله‌داری فصلی نیز انجام می‌گرفت. صنعت تراشه سنگی در این مرحله و تیغه‌های داس جای‌گذاری شده در دسته نیز در این مرحله رایج بود و خیش‌های سنگی به اندازه مرحله پیشین رایج نبودند. برخی از تولیدات سفالی نشان از تولید استاندارد دارند. «قطعات سفالی سالمونی‌رنگ تپه سبز با نمونه‌های همسانش از چغامیش با بیش از ۱۰۰ کیلومتر فاصله مکانی، قابل تفکیک نیستند. به سادگی محتمل است که آن‌ها از یک کوره در یک شهرک تولید سفال آمده باشند» (Hole et al., 1969: 365). مهر و موم کردن خمره‌ها و مهرهای استوانه‌ای شکل در این مرحله بیانگر حق مالکیت است که برای نخستین بار در توالی پیش‌اتاریخی دهلران به دست آمده است (Hole et al., 1969: 365).

به نظر می‌رسد مرحله هم‌زمان با شوش الف / شوشان جدید ۲ در دهلران با کاهش شدید زیستگاهی همراه بوده باشد. زیستگاه‌ها از شمار ۱۲ در مرحله فرخ به سه زیستگاه در این مرحله رسیدند که در نظر راییت و نیلی به خاطر تهدیدی بود که از جانب غرب در این زمان بروز کرده است (Neely & Wright, 1994: 172). کاهش تعداد زیستگاه‌ها هم‌چنین با کاهش وسعت موسیان از ۹ هکتار در مرحله فرخ به ۵ هکتار در این مرحله همراه شده است (Neely & Wright, 1994: tables V6 & V7). به علاوه، یک تغییر شدید به خاطر دلایل سیاسی و محیط‌زیستی در سازمان زیستگاهی با متروک شدن دشت رسوبی در طول رودخانه مهمه که سابقه زیستگاهی دیرین داشته، در این زمان مواجه شده است (Neely & Wright, 1994: 172).

دستاوردهای ما از باستان‌شناسی شمال دشت خوزستان عمدتاً بر پایه بررسی‌های باستان‌شناختی است. کاوش‌های صورت‌گرفته در لایه‌های پیش‌اتاریخی شوش تقریباً تا دهه ۱۹۶۰، غالباً حجم انبوهی از مدارک مادی اعم از ظروف سفالی، مهر، پیکرک و غیره را که عمدتاً فاقد بستر باستان‌شناختی درستی بوده‌اند، به ما عرضه کرده‌اند. با این حال، تلاش‌های بعدی سهم مهمی در پالوده ساختن دانسته‌های ما از این بخش از شوشان بزرگ داشتند. بررسی‌های باستان‌شناختی در این بخش از شوشان بزرگ طی یک صد سال اخیر الگوی زیستگاهی مشابهی را به ما نشان داد. در اینجا نیز روند افزایش جمعیت رفته‌رفته از مراحل نخستین روستانشینی به اوج خود در مرحله روستانشینی میانه رسید. در مراحل پایانی روستانشینی یا شوشان جدید کاهش زیستگاه‌های دشت شمال خوزستان به خوبی مستند شده و حتی تلقی پژوهشگران پیشین آن است که هم‌زمان با مرحله شوشان جدید زیستگاه‌ها به غرب دشت متمایل شده‌اند (Hole, 1987a: 39; Alizadeh, 1992: 59-60; Kouchoukos, 1998: 117).

بررسی‌ها و کاوش‌های صورت‌گرفته در ناحیه‌ای که به دالان شرقی خوزستان مشهور شده است (Moghaddam & Miri, 2007)، نشان می‌دهد که برخلاف دیگر نواحی شوشان بزرگ، شمار زیستگاه‌های این ناحیه در مراحل نخست شوشان جدید به طرز چشمگیری افزایش یافته است. چغاچنبر و تل ابوجیزان دو محوطه

وسیع شوشان میانه در دلان شرقی هستند که به ترتیب وسعتی برابر با ۵ و ۸ هکتار را دارند (مقدم و همکاران، ۱۳۸۶). شمار زیستگاه‌ها در مرحله شوشان d/شوشان جدید ۱ به ۱۴ زیستگاه رسید؛ مجدداً در شوش الف/شوشان جدید ۲، شمار زیستگاه‌ها به ۵ زیستگاه تقلیل یافت.

از دشت رامهرمز، ۲۴ زیستگاه متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر شناسایی شد (Alizadeh et al., 2014: 235). دو زیستگاه RH-001 و RH-053 وسیع‌ترین و زیستگاه RH-081 کوچک‌ترین زیستگاه هستند. شمار زیستگاه‌ها در مرحله شوشان جدید ۱ از ۲۴ زیستگاه به ۱۳ زیستگاه کاهش یافت. کاهش زیستگاه‌ها حتی در مرحله شوشان جدید ۲ هم بیشتر و به ۵ زیستگاه پراکنده در سطح دشت محدود شده است (Alizadeh et al., 2014: 236).

شواهد ارائه شده از دشت‌های بهبهان و زهره توسط دیتمن (Dittmann, 1984: 1986) نشان می‌دهد که از مرحله محمدتقی در دشت بهبهان که تقریباً هم‌افق با شوشان میانه متقدم است (جوی I: ۱۵-۱۲) ۵ زیستگاه و هم‌زمان با آن در مرحله چشمه مراد در دشت زهره، ۴ زیستگاه شناسایی شده است. مرحله دو تولون، برابر است با شوشان میانه متأخر (بندبال II: ۱۹ تا ۲۶) که در آن شمار زیستگاه‌ها افزایش یافته است؛ به ترتیب ۹ زیستگاه در دشت بهبهان و ۵ زیستگاه در دشت زهره. در مرحله سوز ۱ که تقریباً تلفیقی است از اواخر شوشان میانه متأخر و شوشان d (برابر با بندبال ۱۸ تا ۱۳) شمار زیستگاه‌ها در دشت بهبهان به ۱۴ و در دشت زهره به ۱۳ رسید. در مرحله سوز ۲ که ظاهراً مقارن با اواخر شوشان d است (بندبال ۱۱-۱۲)، شمار زیستگاه‌ها در دشت بهبهان به ۹ و در دشت زهره به ۶ زیستگاه تقلیل یافته است. مرحله فرا سوز ۱ و ۲ / چگاسفلا، که برابر است با شوشان e یا شوش الف لوبرتون، در بهبهان ۴ و در زهره ۷ زیستگاه گزارش شده است. در مرحله فرا چگاسفلا و فرا سوز که احتمالاً با شوش الف پایانی (Terminal Susa A) برابری می‌کنند، در بهبهان، ۱ زیستگاه و در زهره، ۴ زیستگاه گزارش شده است (Dittmann, 1984: 68-71). «هانس» و «نیسن» در ارائه خلاصه‌ای از نتایج بررسی‌های باستان‌شناسی بهبهان و زهره نوشته است که «سلسله مراتب زیستگاهی سه‌رتبه‌ای شامل تپه سوز با وسعت ۱۳ هکتار و ارتفاع ۹/۵ متر، بزرگ‌ترین و پس از آن دو تولون با ۸ هکتار و مابقی محوطه‌ها تقریباً ۱ هکتاری بودند» (Dittmann, 1984: 74; Nissen, 1976: 277).

منظر آئینی و جایگاه برگزیدگان

پژوهش‌های اخیر این امکان را فراهم ساخته است تا ورای تنوع اقتصادی و الگوهای زیستگاهی متفاوت در اواخر روستانشینی، شواهدی از وجود نوعی رفتار آئینی همگرا در بین جوامع مختلف به دست آید؛ البته دسترسی به باورها و فعالیت‌های آئینی و صحبت از کیش مشترک برای جوامعی که هنوز در آن‌ها خط و نگارش پدیدار نشده، کاری است بس دشوار. اما شواهد مادی به دست آمده از بخش قابل توجهی از زیستگاه‌های مرحله شوشان جدید حکایت از نوعی رفتار آئینی مشابه دارد که گستره

جغرافیایی قابل توجهی را دربر می‌گیرد. شواهدی که برای توضیح این همگرایی می‌تواند مفید واقع شود، عبارتند از: بروز نمادگرایی اغراق آمیز، ظهور بناهای یادمانی و گورستان.

در حال حاضر براساس مدارکی که در دسترس داریم در مرحله شوشان d اولین گورستان‌ها و نیایشگاه‌ها ظاهر شدند: گورستان‌های هکلان و دم‌گر پرچینه (Vanden Berghe, 1973; 1974; Haerinck & Overlaet, 1996) گورستان تل چگاسفلا (مقدم، ۱۳۹۷) و احیاناً گورستان شوش (Hole, 1983; 1989; 1999; 2010). با توجه به مدارک دقیقی که در نتیجه کاوش‌های بازنگری اخیر در آکروپل شوش به دست آمده است (احمدزاده و همکاران، ۱۳۹۹)، می‌دانیم که توالی فرهنگی شوش برخلاف تصور پیشین به زمانی پیش از مرحله شوش الف بازمی‌گردد.

گورستان‌های هکلان و دم‌گر پرچینه در منطقه پشت‌کوه لرستان (استان ایلام) و به عبارتی در نواحی بلند شوشان بزرگ واقعند. هر دو گورستان متعلق به مرحله روستانشینی میانه تا جدید بوده و فاصله نزدیکی با رودخانه مهمه دارند. از هکلان، که فاصله اندکی به سراب مهمه دارد، نزدیک ۳۶ گور عمدتاً با جهت‌های شرقی-غربی یا شمال شرقی-جنوب غربی، کاوش شده که در میان آن‌ها تنها ۱۱ گور دارای بقایای اسکلت انسانی بودند. در فاصله حدوداً ۴۰ کیلومتری جنوب هکلان، در غرب روستای چم‌زنگی، گورستان دم‌گر پرچینه شناسایی و کاوش‌های انجام شده در کارگاه‌های سه‌گانه A، B و C منجر به هویدا شدن ۶۴ گور در کارگاه A، ۹۸ گور در کارگاه B و ۳ گور در کارگاه C، مجموعاً ۱۶۵ گور شد که تنها ۲۸ گور محتوی اسکلت انسانی بود. از نظر گاهنگاری، هر دو گورستان هکلان و دم‌گر پرچینه با مرحله شوشان میانه جدید تا شوشان جدید خوزستان، با کون الف فارس، مس‌وسنگ میانه زاگرس و عبید ۳ تا عبید پایانی در بین‌النهرین، حدوداً ۴۸۰۰ تا ۳۶۰۰ پ.م. هم‌زمان هستند (Haerinck & Overlaet, 1996).

گورستان تل چگاسفلا که در ناحیه جنوبی محوطه گسترش یافته، وسیع‌ترین گورستانی است که تاکنون از این مرحله شناسایی شده است. طی کاوش‌های صورت‌گرفته در زمستان ۱۳۹۴، ۱۰ گور مربوط به بازه زمانی ۴۲۰۰ تا ۳۸۰۰ پ.م. کاوش شد (مقدم، ۱۳۹۷؛ Moghaddam & Miri, 2021). گورهای کاوش شده مدارک کم‌نظیری از نظر معماری قبور، تنوع در گورهای فردی و جمعی، تنوع در گورنهادها، وفور اشیاء مسی با خلوص بالا، مقادیر اندکی زیورآلات طلا و نقره، ظروف متنوعی از جنس سنگ مرمر، چینش فاخر فضای داخلی قبور - به نحوی که برای نخستین بار از بخشی از حجره گور به عنوان استخوان‌دان مجزا شده است -، تنوع و تعدد در مجموعه‌های تغییر شکل یافته و اعمال استاندارد در جهت ورودی گورها (همه گورهای جمعی کاوش شده دارای ورودی از جانب غرب هستند) به دست داده‌اند. در مجموع، کاوش‌های محدود صورت‌گرفته در گورستان چگاسفلا نشان از وجود تشریفات مفصل مذهبی در این جامعه پیش‌ازتاریخی دارد.

کاوش در بخش زیستگاهی چگاسفلا پرده از وجود یک نیایشگاه مفصل پیش‌ازتاریخی برداشت. این نیایشگاه از این حیث مهم است که مربوط به دوره‌ای

است که در اینجا به آن با عنوان دوره محوری اشاره گردید (شوشان /d شوشان جدید ۱). نیایشگاه چگاسفلا دارای دو بخش کلی: الف) سکوی هدایا، و ب) بنای یادمانی است (مقدم، ۱۳۹۸ ب). در بخش الف، چاله‌های هدایا با بزها و گاو قربانی شده، ظروف و جام‌های سفالی و سنگ‌های افراشته با نظم و ترتیب خاصی پر شده بودند. در بخش ب، بنایی کم‌ارتفاع از آجر و لاشه‌سنگ تراش خورده به شکل حرف H انگلیسی و یک ساختار نیم‌دایره که سکوی نیایش نام‌گرفته است، کاوش شد. به‌مانند آن‌چه در کاوش‌های گورستان مشاهده کردیم، تمامی ساختارهای کاوش شده و مدارک به‌دست آمده حکایت از وجود تشریفات مفصل آئینی و نیز مدارک به‌دست آمده نشان از وجود یک پیوند معنی‌دار میان بقایای منقول و غیرمنقول در دو بخش نیایشگاه و گورستان چگاسفلا دارد.

علاوه بر گورستان‌های هکلان، دم‌گر پرچینه، چگاسفلا و احتمالاً شوش و نیایشگاه مفصل چگاسفلا در بازه زمانی مورد نظر این پژوهش - دوره محوری - شواهد دیگری از نوعی منظر آئینی یا جایگاه نخبگان جامعه از کاوش‌های محدود صورت‌گرفته در تپه سوز بهبهان (Nissen, 1976: 279)، چغا دوسر (Alizadeh & Mahfrouzi, 2005: 64) و قبرشخین (Weiss, 1972: 172-173) در دشت مرکزی شوشان نیز به‌دست آمده است. این شواهد سکوهایی خشتی هستند که هنوز کارکرد اصلی آن‌ها دانسته نیست، اما به دو دلیل می‌توان آن‌ها را در زمره شواهد مرتبط با مراسم و تشریفات آئینی طبقه‌بندی کرد؛ نخست آن‌که این سکوها را نمی‌توان در رده سازه‌های مرتبط با خانه‌های عادی یا کارگاهی طبقه‌بندی کرد. دوم این‌که سکوی خشتی (Hahute Terrasse) مکشوف در شوش، خود گواهی است از وجود یک سنت ریشه‌دار در پیش‌ازتاریخ شوشان بزرگ. علیزاده در جایی اظهار کرده است که به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین بنای یادمانی ایران همان سکوی عظیم خشتی شوش باشد که تاریخی برابر با اواخر هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد دارد (Alizadeh, 2008: 41). به‌خاطر تخریب‌های عمدی بقایای معماری یادمانی شوش اطلاعات دقیقی از کیفیت آن بنا در دست نیست؛ بنابراین، کشف بناهای یادمانی چغامیش که تداومی از مرحله شوشان قدیم تا پایان مرحله آغاز نگارش را دربر می‌گیرد می‌تواند پیشینه روشن‌تری باشد برای ساختمان‌های رسمی و هم‌چنین توسعه سیاسی-اقتصادی که در سایه آن بتوان پیشرفت‌های سیاسی اجتماعی و فرهنگی شوش را تفسیر نمود؛ البته او در جایی دیگر مدعی شده است که بناهای یادمانی در چغامیش حتی قدیمی‌تر از مرحله شوشان قدیم هم وجود داشته است. او بقایای ساختمانی با نوعی فرورفتگی محراب‌گونه و فاقد هرگونه فضاهای مجزا شده درونی با چند اجاق محتوی چندین شاخ بز پوشانده شده با گل آخرا را یک ساختمان عمومی (Public Building) می‌داند (علیزاده، ۱۳۹۷: ۳۳۵).

نتیجه‌گیری

انگاره افول چغامیش زمانی مطرح شد که کاوشگران چغامیش در فصل نهم کاوش به بقایای ساختمانی حریق‌زده دست‌یافتند. کنتور در نخستین گزارش خود

(Kantor, 1976: 28) اعلام کرد که ساختمان حریق‌زده متعلق به مرحله شوشان میانه چغامیش نشانه‌ای است از افول چغامیش. پس از او، هول، گرچه متمایل به ایده افول چغامیش بود، ولی ضمناً اشاره کرده است که لایه‌های شوشان جدید در چغامیش به خوبی کاوش نشده‌اند (Hole, 1987b: 88). بعدها علیزاده برای توضیح فرضیه‌ای که تأکید بر اهمیت قبایل کوچ‌رو در بروز تحولات فرهنگی در دشت شوشان دارد، ساختمان حریق‌زده چغامیش را دستاویز تحلیل‌های خود کرد (Alizadeh, 2008: 14). پیش‌تر اشاه که ساختمان حریق‌زده نه به تمامی کاوش شده است و نه با توجه به کیفیت بقایای کاوش‌شده در آن، می‌توان آن را یک بنای یادمانی دانست؛ هم‌چنین مشخص کردیم که آخرین طراحی از پلان معماری ساختمان حریق‌زده که توسط علیزاده ارائه شده، با آنچه در ابتدا توسط کاوشگر چغامیش منتشر شده تفاوتی آشکار دارد. بنابراین، براساس سطحی که تاکنون کاوش شده است، ساختمان حریق‌زده چغامیش بیشتر ساختمانی سکولار بوده (Hole, 1987b: 89) و به نظر می‌رسد کارکردی تولیدی یا اقتصادی داشته است تا یادمانی.

هم‌چنین بنا به مدارک ارائه شده در بالا، گستردگی زیستگاه چغامیش در مرحله شوشان میانه متأخر نیز با شک و تردید همراه است. نقشه ۴ که نشان می‌دهد در دوران شوشان میانه متأخر تقریباً تمامی سطح زیستگاه توسط ساکنان آن مرحله اشغال شده بود. اگر این انگاره درست باشد، چغامیش باید در مرحله پایانی شوشان میانه به وسعت خارق‌العاده‌ای در حد ۳۰ هکتار رسیده باشد، نه ۱۵ هکتار. تذکر این نکته خالی از لطف نیست که برخلاف کاوشگران که وسعت زیستگاه چغامیش را ۱۵ تا ۱۷ هکتار تخمین می‌زدند (Delougaz & Kantor, 1996: 284; Alizadeh & Mahfrozzi, 2005: 59)، امروزه مشخص شده که با توجه به اصلاحات ارضی در اطراف چغامیش، وسعت چغامیش چیزی حدود ۳۰ هکتار است (گفتگوی شخصی با لقمان احمدزاده، سال ۱۴۰۱). بازهم اگر به گزارش‌های منتشرشده و تأکید کاوشگران بازگردیم، روشن است که به جز بقایای محدود معماری و خصوصاً ساختمان حریق‌زده، وسعت بیش از اندازه چغامیش در شوشان میانه متأخر برآمده از پراکندگی قطعه سفال‌ها در سطح محوطه است. این مسأله‌ای است بسیار حائز اهمیت چون مشخص می‌سازد که یا کاوش‌ها از میزان دقت بالایی برخوردار نبوده است یا به واقع کیفیت نهشته‌های متعلق به مرحله شوشان میانه متأخر همانی است که هست؛ بنابراین اگر کاوش‌های نه‌چندان عمیق در بخش آکروپل چغامیش را به آن اضافه شود، در خواهیم یافت که افولی در کار نبوده است چون هنوز معلوم نیست که واقعا گستره دقیق شوشان میانه متأخر چغامیش چه بوده و به علاوه، هنوز آکروپل چغامیش به درستی کاوش نشده است.

اگر فرض شود که تفسیرهای ذهنی کنونی درخصوص گسترش چغامیش در طی شوشان میانه متأخر و افول آن در مرحله بعد - که در اینجا آن را دوره‌ای محوری در تاریخ تحولات فرهنگی شوشان بزرگ دانسته‌ایم - درست باشد، آن فراز و فرود را در بستر دیگری باید جستجو کرد. این که رفتارهای آئینی مشابه (گورستان‌ها، بناهای

یادمانی، و ..) در بین جوامع شاخص مرحله شوشان d که با رشد وجه تولید همراه بوده است، می‌تواند معلول برهمکنش‌های رقابتی پیچیده‌ای باشد که ویرانی و آتش‌سوزی در بنای بزرگ چغامیش یکی از نشانه‌های آن است (برای اطلاعات بیشتر در این زمینه ر. ک. به: Wright, 1984; Moghaddam, 2012: 12-20). آن برهمکنش‌های رقابتی لزوماً به معادله ساده تقابل اقوام کوچ‌رو و یکجانشین محدود نبوده و بازیگران متنوعی در میان بوده‌اند که امید می‌رود برنامه بازنگری دقیق در چغامیش در کنار پژوهش‌های دقیق در بسیاری از محوطه‌های هم‌زمان بتواند به فهم درستی از ساز و کار آن‌ها در این دوره محوری بینجامد.

کتابنامه

- احمدزاده، لقمان؛ یشمی، رامین؛ محمدخانی، کوروش؛ امیدفر، مهدی، زاده‌دباغ، مهرنوش؛ و حیدری‌زاده، بیژن، ۱۳۹۹، «خواناسازی سکوی بلند و کاوش روشمند در آکروپل شوش». مجموعه مقالات کوتاه هجدهمین گردهمایی باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۴۹-۶۰.
- علیزاده، عباس، ۱۳۹۷، «ویژگی‌های فیزیکی تحول شهر در پیش از تاریخ». کتاب ایران زمین، درس گفتارهای انجمن علمی فضای معماری نو ایران، گزارش دوم - روزهایی از فرهنگ و تمدن ایران طی چهار هزاره پیشین، تهران: نشر فضا: ۳۶۶-۳۲۹.
- مقدم، عباس؛ تنگبرگ، مارگارتا؛ مشکور، مرجان؛ محاسب، آزاده؛ و نادری، رحمت، ۱۳۸۶، «تل ابوجیزان (تل بورچیزوون) در بستر منطقه‌ای شوشان بزرگ». نامه پژوهشگاه، شماره‌های ۲۰ و ۲۱: ۳۵-۵۸.
- مقدم، عباس، ۱۳۹۷، کاوش‌های باستان‌شناسی در گورستان تل چگاسفلی، فصل نخست زمستان ۱۳۹۴. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- مقدم، عباس، ۱۳۹۸ الف، «واریسی زیستگاه‌های روستانشینی آغازین دشت شمال مرکزی خوزستان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۹): ۷-۲۲.
- مقدم، عباس، ۱۳۹۸ ب، نیایشگاه تل چگاسفلی، کاوش‌های فصل سوم زمستان ۱۳۹۷. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

- Adams, R. McC., 1962, "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran". *Science*, 136: 109-122.

- Alizadeh, A., 1992, *Prehistoric Settlement Patterns and Cultures in Susiana, Southwestern Iran, Technical Reports of the Museum of Anthropology*. no. 24, Ann Arbor: University of Michigan.

- Alizadeh, A., 2003, *Excavations at the Prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran: Seasons 1976/77, 1977/78, and 1996*. Oriental Institute Publications 120. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alizadeh, A., 2006, *Tall-e Bakun A: The Origins of State Organizations in Prehistoric Highland Fars, Southern Iran*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alizadeh, A., 2008, *Chogha Mish, Volume II. The Development of a Prehistoric Regional Center in Lowland Susiana, Southwestern Iran: Final Report on the Last Six Seasons of Excavations, 1972–1978*. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alizadeh, A.; Ahmadzadeh, L. & Omidfar, M., 2014, *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran*. Oriental Institute Publications 140, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Alizadeh, A. & Mahfrouzi, A., 2005, “Joint Archaeological excavations at KS-04 and 108 in Khuzeestan”. *Oriental Institute Annual Report 2004/2005*. Gil J. Stein (ed.), 56–68. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Álvarez-mon, J., 2020, *The Art of Elam ca, 4200–525 BC*. (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003018254>.

- Delougaz, P. & Kantor, H. J., 1996, *Chogha Mish: The First Five Seasons of Excavation, 1961-1971*. A. Alizadeh (ed.), Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

- Dittmann, R., 1984, *Eine Randebene des Zagros in der Frühzeit: Ergebnisse des Behbahan – Zuhreh surveys*. Berliner Beiträge zum Vorderen Orient Band 3, Berlin: D. Reimer.

- Dittmann, R., 1986, *Betrachtungen zur Frühzeit des Südwest-Iran: regionale Entwicklungen vom 6. bis zum frühen 3. vorchristlichen Jahrtausend, Berliner Beiträge zum Vorderen Orient Band 4*. Berlin: D. Reimer.

- Dollfus, G., 1971, “Les fouilles à Djaffarabad de 1969 à 1971”. *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 1: 17-161.

- Dollfus, G., 1975, “Les fouilles à Djaffarabad de 1972 à 1974, Djaffarabad, périodes I et II”. *Délégation Archéologique Française en Iran*. 5: 11-62.

- Dollfus, G., 1983a, “Tepe Djowi: Contrôle stratigraphique, 1975”. *Cahiers de la Délégation Archeologique Francais en Iran*, 13: 17-131.

- Dollfus, G., 1983b, “Tepe Bendebal, travaux 1977, 1978”. *Cahiers de la Délégation Archeologique Francais en Iran*, 13: 133-275.

- Flannery, K. V., 1999, “Chiefdoms in the Early Near East: Why it is so hard to identify them?”. in: *The Iranian World: Essays on Iranian art and*

archaeology presented to Ezat O. Negahban, A. Alizadeh, Y. Majidzadeh, and S. Malek Shahmirzadi (eds.), Tehran: Iran University Press, pp, 44-63.

- Haerinck, E. & Overlaet, B., 1996, *Hakalan and Dum Gar Parchinah. The Chalcolithic Period (Luristan Excavation Documents I)*. Bruxelles: Musées Royaux d'Art et d'Histoire.

- Hole, F., 1983, "Symbols of Religion and Social Organization at Susa". in: *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the prehistory of southwestern Asia*. presented to Robert J. Braidwood, T. Young, P. Smith and P. Mortensen (eds.), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

- Hole, F., 1984, "Analysis of Structure and Design in Prehistoric Ceramics", *World Archaeology* 15: 326-347.

- Hole, F., 1987a, "Archaeology of the Village Period". in: *The Archeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, F. Hole (ed.), Washington: Smithsonian Institution Press, 29-78.

- Hole, F., 1987b, "Settlement and Society in the Village Period". in: *The Archeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, F. Hole (ed.), Washington: Smithsonian Institution Press, pp. 79-105.

- Hole, F., 1989, "Patterns of Burial in the Fifth Millennium". in: *Upon this Foundation, The Ubaid reconsidered*, E. F. Henrickson and I. Thuesen (eds.), Proceedings from the Ubaid Symposium Elsinore may 30th-June 1st 1988. The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies. Copenhagen: University of Copenhagen - Museum Tusculanum Press, 149-180.

- Hole, F., 1990, "Cemetery or mass grave? Reflections on Susa I". in: *Contribution a l'Histoire de l'Iran*, Melanges Jean Perrot, F. Vallat (ed.), Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

- Hole, F., 1992, "The Cemetery of Susa: An Interpretation". in: *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, P.O. Harper, J. Aruz, and F. Tallon (eds.), New York: The Metropolitan Museum of Art: 26-31.

- Hole, F., 2010, "The Organization of Ceramic Production during the Susa I Period". *Paléorient*, 36(1): 23-36.

- Hole, F. & Flannery, K. V., 1968, "The Prehistory of Southwestern Iran: A Preliminary Report". *Proceedings of the Prehistoric Society*, 22: 147-206.

- Hole, F.; Flannery, K. V. & Neely J. A., (eds.), 1969, *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence from*

Khuzestan, Iran. Memoirs of the Museum of Anthropology No. 1, Ann Arbor: University of Michigan.

- Johnson, G. A., 1973, *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran, Anthropological Papers of the Museum of Anthropology*. No. 51, Ann Arbor: University of Michigan.

- Johnson, G., 1987, "Nine Thousand Years of Social Change in Western Iran". in: *The Archeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, F. Hole (ed.), Washington: Smithsonian institute Press, 283-291.

- Kantor, H. J., 1974, "The Excavations at Chogha Mish". in: *Proceedings of the Second Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, F. Bagherzadeh (ed.), Tehran: Iranian Center for Archaeological Research, 15-22.

- Kantor, H. J., 1976, "The Excavations at Chogha Mish, 1974-1975". in: *Proceedings of the Fourth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, F. Bagherzadeh (ed.), Tehran: Iranian Center for Archaeological Research, 23-41.

- Kirkby, A. V. T., 1973, *The Use of Land and Water Resources in the Past and Present in the Valley of Oaxaca*. Mexico, Memories of the Museum of Anthropology No. 5, Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Kouchoukos, N., 1998, "Landscape and Social Change in Late Prehistoric Mesopotamia". Ph.D. Dissertation, Yale University.

- Kouchoukos, N. & Hole, F., 2003, "Changing estimates of Susiana's prehistoric settlement". in: *Yeki bud, Yeki Nabud: Essays on The Archaeology of Iran in Honor of William M Sumner*, N. Miller and K. Abdi (eds.), Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press, UCLA, 53-59.

- Le Breton, L., 1957, "The Early Periods at Susa, Mesopotamian Relations". *Iraq*, 19: 79-124.

- Miller, N., 2003, "Plant Remains from the 1996 Excavation". in: *Excavations at the Prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran Seasons 1976/77, 1977/78 & 1996*, A. Alizadeh (ed.), Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago: 123-128.

- Moghaddam, A., 2012, *Later Village Period Settlement Development in the Karun River Basin, Upper Khuzestan Plain, Greater Susiana, Iran*. Oxford: BAR International Series 2347.

- Moghaddam, A. & Miri, N., 2007, "Archaeological Surveys in the Eastern Corridor, Southwestern Iran". *Iran*, 44: 23-55.

- Moghaddam, A. & Miri, N., 2021, "Tol-e Chega Sofla Cemetery: A

Phenomenon in the Context of Late 5th Millennium Southwest Iran”. in: *Pearls, Politics and Pistachios. Essays in Anthropology and Memories on the Occasion of Susan Pollock's 65th Birthday*, A. Abar, M.B. D'Anna, G. Cyrus, V. Egbers, B. Huber, Ch. Kainert, J. Köhler, B. Ögüt, N. Rol, G. Russo, J., F. Tourtet (eds.), Berlin: ex oriente, 47-60.

- Neely, J. & H. Wright, 1994, *Early Settlement and Irrigation on the Deh Luran Plain, Iran*. Technical Report No. 26, Ann Arbor: University of Michigan Museum of Anthropology.

- Nissen, H., 1976, “The Behbahan Plain in the Fifth Millennium B.C.”. in: *Proceedings of the Fourth Symposium on Archaeological Research in Iran*, F. Bagherzadeh (ed.), Tehran: Iranian Center for Archaeological Research: 273-279.

- Nokandeh, J., 2010, “Archaeological Survey in the Mehran Plain, South Western Iran”. in: *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May, 5th- 10th 2008*. Sapienza-Universita di Roma Volume 2: 483-509.

- Pollock, S., 1983, “Style and Information: an analysis of Susiana Ceramics”. *Journal of Anthropological Archaeology*, 2: 354-390.

- Pollock, S., 1989, “Power Politics in the Susa A Period”. in: *Upon this Foundation. The Ubaid reconsidered*. E. F. Henrickson and I. Thuesen (eds.), Proceedings from the Ubaid Symposium Elsinore may 30th-June 1st 1988. The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies. Copenhagen: University of Copenhagen - Museum Tusculanum Press, 281-292.

- Potts, D. T., 2016, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State (Second Edition)*. Cambridge University Press.

- Rashidian, E., 2021, “The Dez-Karun-Confluence in Lower Susiana (SW Iran) in the Last Millennia; a Case Study for the Human- Environment-Interaction”. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 11(1): 9-23. DOI: 10.22111/IJAS.2021.6842.

- Redding, R., 2003, “First Report on Faunal Remains”. in: *Excavations at the Prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran: Seasons 1976/77, 1977/78, and 1996*. A. Alizadeh (ed.), Oriental Institute Publications 120. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago: 137-47.

- Schacht, R. M., 1973, “Population and Economic Organization in Early Historic Southwest Iran”. Ph.D. Dissertation, Michigan University.

- Vanden Berghe, L., 1973, “Le Loreštān avant l'âge du Bronze, La

nécropole de Hakalân”. *Proceedings of the II nd. Annual Symposium on Archaeological Research in Iran (29th Oct-1st Nov 1973)*, Tehran: 66-79.

- Vanden Berghe, L., 1974, “Fouilles au Lorestân. La nécropole de Dum-Gar-Parchineh”. *Proceedings of the 3rd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran (2nd- 7th Nov 1974)*, Tehran: 45-62.

- Weiss, H., 1972, “Qabr Sheykheyn, Excavation Report”. *Iran*, 10: 172-173.

- Weiss, H. & Young, T. C., 1975, “The Merchants of Susa: Godin V and plateau- lowland relations in the late fourth millennium B.C.”. *Iran*, 13: 1-17.

- Wright, H. (ed.), 1981, *An Early Town in the Deh Luran Plain: Excavations at Tepe Farukhabad. Memoirs of the Museum of Anthropology*. No. 13, Ann Arbor: The University of Michigan.

- Wright, H., 1984, “Prestate Political Formations”. In: *On the Evolution of Complex Societies: Essays in Honor of Harry Hoijer*, T. Earle (ed.), Malibu: Undena: 41-77.

- Wright, H., 1987, “The Susiana Hinterland during the Era of Primary State Formation”. in: *The Archeology of Western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest*, F. Hole (ed.), Washington: Smithsonian Institution Press: 141-155.

- Wright, H., 2000, “Modeling Tributary Economies and Hierarchical Polities”. in: *Cultural Evolution: Contemporary viewpoints*, G. M. Feinman and L. Manzanilla (eds.), New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers: 197-213.

- Wright, H., & Johnson. G., 1975, “Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran”. *American Anthropologists*, 77: 267-289.

- Wright, H. T.; Neely, J. A.; Johnson, G. A. & Speth, J. D., 1975, “Early Fourth Millennium Developments in Southwestern Iran”. *Iran*, 13: 129-147.

- Wright, H. T. & Carter, E., 2003, “Archaeological Survey on the Western Ram Hormoz Plain”. in: *Yeki Bud, Yeki Nabud, Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William Sumner*, N. Miller and K. Abdi (eds.), Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California: 61-82.